

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 352 – 358

THE COGNITIVE MODELS OF «WAR» CONCEPT IN MURATBEKOV S. STORIES

K. B. Sarbasova, T. B. Kulyntaeva

Zhetysu state university named Zhansugurov I., Taldykorgan, Kazakhstan.

E-mail: bazarbekovna54@mail.ru, togzhan_kulintaeva@mail.ru

Key words: concept , knowledge , war, pattern , frame , linguistic unit , conceptual framework, token, logical information concept.

Abstract. In the article is made an attempt of conceptual analysis of some works of S.Muratbekov. It is argued that the concept of "war" – is a complex structure. In stories and novels of S.Muratbekov were determined the following cognitive models of concept as "war": "war – death", "a war – suffering", "a war – a life poison, a fate", "a war – nostalgia, a dream", "a war - poverty".

In a concept view of "a war" the author successfully used language units such are: epithet, metaphor and idiom. In works of a writer for characterization of the concept "war" symbolic laur have lexems: "a funeral (mourning paper)", "a damped war", "fascist".

It is established that in concepts system of a writer a content of concept "a war" is studied from stories – novels of a writer one can learn internal structure of a "war" concept, which has cognitive and national meaning.

Determination of a concept structure "a war" in works of a writer, the study of considering concept with cognitive side and an acquaintance with a life, a world, and the views of a writer lets you know it's conceptual view of the world.

УДК 811.512.122.373

С. МҰРАТБЕКОВ ӘҢГІМЕ-ПОВЕСТЕРІНДЕГІ «СОФЫС» КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК МОДЕЛЬДЕРІ

К. Б. Сарбасова, Т. Б. Кұлытаева

I. Жансүгіров атындағы Жетісү мемлекеттік университеті, Талдықорған, Қазақстан

Тірек сөздер: концепт, таным, соғыс, модель, фрейм, тілдік бірлік, концептілік құрылым, лексема, логикалық акпарат, ұғым.

Аннотация. Мақалада С. Мұратбековтің бірнеше шығармасына концептуалды талдау жүргізілді. «Соғыс» концептің құрылым екені аңғарылды. Жазушының әңгіме-повестеріндегі «соғыс» концептісінің «соғыс – өлім», «соғыс – қайғы-қасірет», «соғыс – өмір уы, тағдыр», «соғыс – сағыныш, арман», «соғыс – жоқшылық, кедейлік» когнитивтік модельдері анықталды.

Автор «соғыс» концептісін беруде эпитет, тенеу, фразеологизм, метафора сынды тілдік бірліктерін ұғымды пайдаланғаны айқындалды.

Жазушы шығармаларындағы «соғыс» ұғымына қатысты «қаралы қағаз», «ку соғыс», «фашист» тәрізді лексемалар символдық мән иеленіп, «соғыс» концептісін сипаттайтыны аңғарылды. Жазушының танымдық білімдер жүйесіндегі «соғыс» концептісінің мазмұны түрлі қырынан көрініс тапқаны зерделенді. Жазушының әңгіме-повестеріндегі «соғыс» концептісінің ішкі құрылымы арқылы ұлттық ұғым-түсініктердің танымдық элементтерін ұғынуға болатыны қарастырылды. Жазушы шығармаларындағы «соғыс» концептісінің құрылымдарын анықтау, танымдық түрғыдан зерделеу оның өмір, әлем, тіршілік жөніндегі концептуалды тұжырымдарын анықтауға жол ашты.

Белгілі қаламгер С.Мұратбеков әңгіме-повестері - танымдық білімдер жүйесін танытатын бірден бір арна. С.Мұратбеков әңгіме-повестеріндегі танымдық білімдер жүйесін зерделейтін концептінің бірі – “соғыс” концептісі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «соғыс» сөзіне мынадай анықтама береді: Соғыс 1. *Мемлекеттердің және бір-біріне қайши таптардың арасындағы болатын қарулы күрес, ұрыс.* Соғыс 2. 1. орт. етіс. Соқ-ыс. 2. Ұрысу, шекісу; түйісу [1]. Жазушының шығармаларына арқау болған Ұлы Отан соғысы. Адамзат баласына үлкен қайғы-қасірет әкелген Ұлы Отан соғысын шығармаларында көрсетуде автор езінің аялық біліміне сүйенеді.

Жалпы тілдік қолданыста “соғыс” концептісін бейнелеуде күрес, қару-жарап, шабуыл, шайқас, жарақат, жаңын қиу, жеңіс т.б. тілдік бірліктері жи қолданылады. Ал С.Мұратбеков әңгіме-повесстерінде “соғыс” концептісі түрлі қырынан танылып, бірнеше концептілік құрылымдардан құралып, жазушының өзіндік көзқарасын танытады. «Соғыс» концептісі туралы орыс ғалымы Л.Бенедиктова: «Концепт «война» как многомерное смысловое образование моделируется нами в виде фрейма как модели для измерения и описания знаний (ментальных репрезентаций), хранящихся в памяти людей» деген тұжырым жасайды [2,9]. Біз де осы пікірді қолдай отырып, жазушының бірнеше шығармасын осы тұрғыдан қарастырық.

Ауыл өмірі - жазушының шығармашылығының дінгегі десек те болады. Ауыл өміріне, оның ішінде соғыс жылдарындағы ауылдың тұрмыс-тіршілігі, жоқшылық, азап, зорлық, зомбылық фреймдері арқылы көрініс тауып отырады. Жазушының «Жабайы алма» повесі, «Жусан иісі» әңгімесінде соғыс жылдарындағы халықтың бастан кешкен ауырпалықтарын ешбір бояусыз, асыра сілтеусіз көз алдымызға алып келеді. Жазушы шығармашылығы шынайылығымен, тілінің жалпы жүрткә үғынықты, түсінікті, ретті баяндалуымен ерекшеленеді.

Жазушы шығармаларындағы «соғыс» концептің фразеологизмдер, тенеу, эпитеттер, сөздердің метафоралануы жазушының танымдық білімдер жүйесіндегі «соғыс» концептісінің аясына енетін мынадай когнитивтік модельдерді анықтауға мүмкіндік берді.

«Соғыс – өлім» когнитивтік моделі. Соғыс концептісін сөз еткенде «өмір», «өлім» концептілері қатар жүретіні мәлім. Соғыс дегендегі алдымен оқырман санаасын өлім сөзі үялайтыны ақиқат. «Дүниежүзіндегі қай ұлтқа қатысты алсақ та, ғаламның тілдік бейнесіндегі «соғыс» макроконцептісінің өзегінде «өлім» концептісі тұрады. Себебі соғыстың басталуы, жүргізілуі және аяқталуы сияқты кезеңдерінің қай-қайсысы да адам өлімімен тығыз байланысты. Кісі өлімінсіз соғысты елестету тіпті де мүмкін емес. Соңдықтан тіл ұстанушының когнитивтік базасында соғыс – адамзат өміріне төнген қауіп ретінде орныққан» [3, 11-12].

Жазушы әңгіме-повестерінде «соғыс» концептісінің құрылымы қаралы қағаз келуімен өлім көрінісін береді. Мысалы: *Әскерден біртінде ер-азаматтар қайта бастады. Бәрі жарапалы бол қайтқандар: бірі қолынан, бірі аяғынан, бірі қабыргасынан, бірі көзінен айрылғандар...* **Қаралы қағаздар** келіп жатты(«Жусан иісі» әңгімесінен).

— Бәрі аман, бәрі жақсы. Ешқандай хат келген жоқ, — деймін мен, бірақ көзіне тұра қарап айтуга жузім дауаламай, теріс айналым. Тоқтардан келген қаралы қағаз есіме түскенде жүргегім сүйледің қорқып кеттім («Жабайы алма» повесінен)

Әкесінен **қара қағаз** келгенде аның екеудің осы долана агашиның түбіндегі отырып, көрісіп жылап еді. Балалығы гой сонда жылап отырып, долана жегені есінде («Біреу» әңгімесінен).

Жаз ортасы. Аңызақ жесл үйінде сокқан ыстық күннің бірінде біздің ауылға тағы бір қаралы қағаз келді. Бұл жолғы **қаралы қағаз** ешкімнің үйінен зарлы жоқтау айтатын дауыс шыгарған жоқ. Бұл жолғы қаралы қағаз, көшеде ойнат жүрген балалардың ең соңында, белі бос штанының ауын бір қолымен көтере үстап, сол аяғын көлдененінен сүйрете солтақтай жүгірген күйде: «Ей, тоқтаңдары, мен сендерге кешегіден де қызықты ертегі айтамын», - деп жалына дауыстай жүгірген Аянга келген еді(«Жусан иісі» әңгімесінен).

Ауыл адамдарының қорқыныш үрейін тудыратын соғыстан келетін қаралы қағаз әр адамның жүргегіне жазылmas жара салып, қайғылы күйге түсіргені ақиқат. Жазушы жузім дауаламай, теріс айналым фразеологизмдерін қолдану арқылы кейіпкердің психологиялық жай-куйін береді. Зарлы жоқтау эпитеті де соғыс концептісінің танымдық мазмұнын айғақтап тұрғандай.

Автор аңы дауыс, зарлы қоңыр дауыс, тәбе құйқаны шымырлатып жоқтау айтқан дауыс деген тілдік бірліктер арқылы қазаққа тән болмысты аңғартумен қатар, өлімнің қындығын сипаттап береді. Мысалы:

Кенет бүкіл ауылды шулыға шыққан аңы дауыстар селт еткізді. Тәбе құйқаны шымырлатып жоқтау айтқан дауыстар. Аянның үйінен шығып жылап («Жусан иісі» әңгімесінен).

Зарлы қоңыр дауыс өне бойымды дірілдетіп жіберді. Көз жасасының ыстық болатынан мен сонда бірінші рет сездім («Жабайы алма» повесінен).

«Жусан иісі» әңгімесіндегі Аянның қызықты әңгімелерінің бәрі жетім бала, оның арман-тілегі ертегі оқиғасымен келеді. Жетімдіктің дәмін, өмірдің аңысын, тауқымет соғыстың зардабын баяндайды.

«Соғыс-қайғы-қасірет» когнитивтік моделі. Жазушы шығармаларында «соғыс» концептісі өзара шектес «өлім», «өмір», «қайғы» концептілерімен байланысты түрлі тілдік бірліктер арқылы репрезенттелген. Автордың танымдық білімдер жүйесінде еке-шешесінен, туыс-туғанынан, сүйегінен айрылған кейіпкерлердің жан-ахуалынан көрініс тапқан.

«Жабайы алма» повесіндегі басты кейіпкердің бірі Назираның монологында өмірдің аңы уы, жалғыздық, тағдырға налу, қасірет шегуі байқалады.

Неден осынша бақытсыз болдым. Неден осынша сормаңдай едім. Жарық дүниe-ay, қай күні гана қырсығыңа шалынып тудым екен. Экеден айрылғаным анау, сүйгенімнен айрыланың мынау... Неден жазадым?.. Неден?.. («Жабайы алма» повесінен).

Жанына батқан қайғыга қабыргасы қайысып, егіле жылап зар иледі. («Жабайы алма» повесінен).

Қазақ халқының танымында аскар тауы құлау – «тірегінен айрылу, арқа сүйері жоқ, жағдайсыз қүйге ұшырау» тілдік бірліктері әкені аскар тауға теңеп, одан айрылғаның қаншалықты қындығын тіл арқылы білдіріп отырған. «Жабайы алмадағы» Назираның әкесінен айрылуы орны толмас қайғы.

Автор қолданып отырған қабыргасы қайысу, егіле жылау, зар илеу тұрақты тіркестері кейіпкердің хал-ахуалын бейнелеуде ұтымды қолданыс тапқан және «соғыс – қайғы-қасірет» когнитивтік моделін құрайды.

Енді бір ретте автор кейіпкерін панасыз, қамқоршысыз қуйін, қайғыдан қан жұтып жүргенде жан ашыр ешкімнің болмағанының былай суреттейді:

Үйге қайтып оралғам. Эжем сол аліндең құдаіға біресе налып, біресе жалбарынып, зар еңіреген қуйінде байыз таппай жүр екен. Оған қосылып тұс-тұстан кішкене балалар ұлардай шулап жүр. Менен басқа бас көтерер Нәзира әпкемді ізден шыгар ешкімнің жоғы белгілі («Жабайы алма» повесінен).

Автор қолданысындағы *зар еңіреу, байыз таппау, бас көтеру* фразеологизмдері арқылы кейіпкерінің басындағы қайғыны, дәрменсіздіктің зардабын, қайғының уын дәп басып көрсетеді.

«Жабайы алма» повесінде қайғы, соғыстың зардабы бір ғана адамның басында емес, барша халықтың басындағы зілзала екендігі баян етіледі. Осылай соғыс макроконцептісінің танымдық аясы кеңеңе түседі.

Бұ қалай, Нұғыман-ау, соғыс болса мынау күннен-күнге арқага аяз батып қыса түсуде. Барін майданга жөнелтсек екен дейміз, атың өшікір жауды тезірек жесеңек екен дейміз. Баріміздің жұтып отырған уымыз да бір, қайғы-қасіретіміз, тілегіміз де бір.. («Жабайы алма» повесінен).

Жалпы, жазушының қабылдауында сөз ішкі күйзелісті сыртқа шығару ғана емес, сол күйзеліс қайғы-қасіреттің себепшісі бола алатын сиқырлы күш көзі де.

«Соғыс- өмір уы, тағдыр» когнитивтік моделі.

Көркем шығармада адам тағдыры көп жағдайда өмірдің адам перзентінің мойнына артқан жүгі. Өмірінің сәтті-сәтсіз болуы, көздеген бақыты немесе көрген қорлығы, өкініші-реніші сияқты жағдайларда көп кездеседі.

Көркем шығармада адам тағдыры бірінші орында болады. Яғни халық болмысын ашу кейіпкер тағдырын танудан басталады. Адам өмір сүрген, тіршілік еткен орта туралы жазушыларымыздың шығармаларында кейіпкерлердің өмірі тағдырлары толғандыратын оқиғалар. Әр дәуірдің өз шындығы бар, сол дәуірдегі адам тағдырын, қоғамды қопару-төңкереу арқылы көркем шығарма туындаиды.

Сол сияқты Сайын Мұратбековтің әңгіме-повестеріндегі «соғыс-өмір уы, тағдыр» концептілік құрылымы да сол қоғамдағы болып жатқан оқиғалар тізбегінен ақпарат беріп, сол дәуірдің шындығын, кейіпкердің психологиялық жай-куйін білдіреді. Мысалы:

Көл-көсір ақсан көздің жасы. Істық жас. Қорс-қорс етеміз. Эжем айтпақшы: «Ун, дүние, жалған-ай!..» Енді қайтып еш уақытта әкемізді, шешемізді көрер күн жоқ қой!.. Қайран әке!.. Қайран шеше!.. Қоқе!.. Қоқе!.. Ана! Ана! Седерден айырған сүм тағдыр неткен опасыз еді?! Зар илемтіп, зар еңіретіп қалай қыт кеттіңдер?! Зәбір көріп, жаса шегіп, зар еңіреп жүрсін дедіңдер ме?! Неге? Неге, бізді тастап кеттіңдер?! («Жабайы алма» повесінен).

Автор ыстық жасас, жалған дүние, сүм тағдыр эпитеттері және зар илемтіп, зар еңіретіп, зәбір көріп, жаса шегіп сынды тілдік бірліктер арқылы «соғыс» концептісінің мазмұнын сипаттаушы өріс құрайды.

Енді бірде кейіпкер танымында соғыс – өмір уы, қабырганы қайыстырап зардал әкелген жазылmas жара.

Ку соғыстың бесіктен беліміз шықпай жатқанда-ақ біздің жүргемізге салған жарасы қаншама еді. Сол жараганың тыртығы өмір бойы үдай сыйзап, жсанга батып өтер-ау. Еши уақыт үмітшылмас. Асыл салар балғын шағымызда тағдыр біздің қабыргамызға да бар зілін салды гой («Жусан иісі» әңгімесінен).

Ку соғыс, жараганың тыртығы, үдай сыйзап, қабыргага бар зілін салды сынды фреймдер арқылы санаңдағы логикалық факт бейнеленеді. Ал автор қолданысындағы бесіктен белі шықпау, жсанга бату тұрақты тіркестері соғыс көрінісін еңкейген карттан, енбектеген балаға дейін тартып, уын ішкенін бейнелеуде қолданған.

Адам мен табиғат қашан да етene жақын. Ендеше, жазушы танымындағы «соғыс» концептісінің мазмұнын аша түсін «жетімдік» микроконцептісі қатар қамтылады. Мысалы: Экеден

де, шешеден де айырылган жетімдік тақсыреттінің аяздай қарығанынан ба, сол жылғы қыс айрықша қатал, қытымыр болып еди («Жабайы алма» повесінен).

Автор соғыс салған жараны одан әрі аша тұсу үшін Қанаттың монологын былайша береді:

Енді, міне, Қебегеннің жалғыз аяқпен сектегенін көргенде, соғыс дегеннің тірі адамды қандай күйге түсіреттінің үққандай бол түрмыйз. Екі қолы, екі аяғы емес, жалғыз аяғынан айырылған адамның мынандай мүшкіл халін көргенде, **төбе шашымыз тік тұрды. Неткен қорлық!** Соғыс дегеннің **ауыртпалық, аштық-жалаңаштық, жетімдік-жесірлік** гана емес, адамның кәдімгі қол-аяғы бүт-бутін, төрт мүшесі түгел, сау адамның кісі аярлық кемтар күйге, пақыр күйге тусу екенін осы сәтте анық түйсініп тұрдық («Жабайы алма» повесінен).

Соғыс- адамзатқа қайғы, қасірет, өмір уын іштіріп ғана қоймай, зардал тартқызып, мүшкіл халге түсіретін де алапат нәрсе. Жазушы бұл жайды «Жабайы алма» повесіндегі соғыстан жалғыз аяғынан айырылып келген Қебегеннің халін баяндауда көрсеткен.

Қанаттың монологында, яғни кейіпкердің танымдық білімдер жүйесінде соғыс ауыртпалық, аштық-жалаңаштық, жетімдік-жесірлік ұғымдарын қалыптастырып қоймай, аярлық кемтар күйге, пақыр күйге тусу тағдырдың жазмыши, өмір уы екенін де танытып отыр. Автор қолдасындағы **төбе шашы тік тұру, қорлық, ауыртпалық, аштық, жетімдік, кемтар күй, пақыр күй** фреймдері арқылы санадағы логикалық акпаратты сыртқа шығарады.

Неге біз сондай болдық? Жалғыз үй шал-кемтірге не үшін қиянам жасадық сонда? Жазығы не еди олардың? Неге?.. Неге? Балқім балғын балалығымызга жасаған соғыс кінәлі шығар, күтімсіз өскен жабайы алмадай аңы болуымыз да содан шығар, жабайы алманың тісті қамап сырқырататыны тәрізді жсанга батар қылықтар істеуіміз де содан шығар? («Жабайы алма» повесінен).

Жазушы қолданған жасаған салу, жсанга бату тұрақты тіркестері мен күтімсіз өскен жабайы алмадай аңы тілдік бірліктері - повестің ең түйіні, жазушының ойын оқырманына жеткізу құралы. Повестің «Жабайы алма» деп аталуы да осыдан түйінге сай келеді.

«Соғыс - сағыныш, арман» когнитивтік моделі.

Жазушы әңгіме-повестерінде «соғыс» концептісін құрайтын танымдық білімдер жүйесі ауыл балаларының соғыстағы әке-ағаларын, туған-туыстарын, жақындарын сағына хат жазуға талпынғандарынан, немесе ойын арасында соғыстағы фашистерді қыруды, женісті ансауды армандауынан туындауды. Мысалы:

- *Барлық әріптегерді тезірек неге үйреттейді екен. Шіркін, ағама хат жазар едім, - деп күң кілдейтін («Жусан иісі» әңгімесінен).*

Күнде сабақтан кейін үйіне келісімен төр алдына етпетінен түсіп, сиялы қарандашты тілімен жасап қойып, бет-аузын сияғын ағасына хатты үсті-үстіне жазатын да жасататын («Жусан иісі» әңгімесінен).

- *Ух, шіркін, сондай семсерім бол мен де соғысқа барсам, фашистерді бауша қияр едім, - деп тістенетін Есікбай.*

Мұнан әрі соғысқа баруды, фашистерді қыруды, сойтіп әке-ағаларымызды тауып алуды өзімізше сөз етіп, **тәтті арманға шоматынбыз** («Жусан иісі» әңгімесінен).

Берілген мысалдардағы хат жазу, бауша қио, тәтті арман фреймдері соғыс концептісінің мазмұнын ашатын тіркестер.

Жазушы шығармаларында жетім-жесірдің өмірі көп баяндалады. Осындағы кейіпкердің бірі - «Женеше» әңгімесіндегі Қамар. Ол соғыстан қаралы қағаз алса да, жолдасын жоққа санамай, оның өліміне мойынұсынбай, күтіп, сағына-сарғая күтеді. Мысалы: **Жесір жүрегі лықси толып сыйздаған мұңмен сағынып сарғаяды.** Осыдан ширик гасыр бұрын – кешегі **сұрапыл соғыс** кезінде кебенек кигізіп, майданға өз қолынан аттандырған асыл азаматын содан бері бір минут та **қоңлінен таса қылмай, сарғая** күтіп сағынғанын айтады Қамар женгей («Женеше» әңгімесінен).

Ал сенің қырықтан енді гана асқан өміріңің төң жарымы *саргаюмен, шермен* өтіп келе жатқанын мен жасақсы үгінамын. Сені *сабагыңдан ерте үзіп, коктей солғызган соғысқа* ылғи да көзім жасақта толып лағнет айтамын («Жеңеше» әңгімесінен).

Жесір жүрек, сұрапыл соғыс, көңілінен таса қылмау, *саргаю, шер, сабагынан ерте үзу, коктей* солу тілдік бірліктер арқылы жазушы кейіпкердің жан күйзелісін, ішкі арман-аңсарын бейнелеуде қолданылады.

Автор «Жабайы алма» повесіндегі Үриысбектің бір жыл бұрын қаралы қағаз келсе де, туған ауылына қайтып оралуы ауыл адамдарына қуаныш сыйлап, қан майданда жүрген тұғандарына сағынышын, үзілмес үмітке жетелегенін былайша суреттейді:

- *Байгүс-ай, тірі екен-аү!..*
- *Дәм-тұзы таусылмаган гой.*
- *Мениң құлымын да бір күні өстіп жестіп келер кез болар ма екен, дүние-аү!..*
- *Ей, әмірі қүшті жаратқан... («Жабайы алма» повесінен).*

Қазақ халқының танымында қашанда жаратқанға жалбырыну, шүкірлік ету, тәубеге келу, жоғын Алладан сұрау түсінігі берік қалыптасқан. Жоғарыдағы диалогта *дәм-тұзы таусылмаган, әмірі қүшті жаратқан* фреймдері «соғыс» концептісінің мазмұнын аша түскен.

«Соғыс-жоқшылық, кедейлік» когнитивтік моделі. «Жоқшылық» мәнінде киер киімі, ішер тамағы жетіспейтін, құнкөрісі қын адам, немесе халық деген этномәдени менталдық ұғымды білдіреді. Соғыс кезінде кедейлік, жетіспеушілік ұғымдары заман ағымымен көрініс табуы заңды да. Себебі, алапат соғыс кімге болса да жара салып, өз зардабын бірнеше қырынан тартқызды. Осындаі көріністі мына мысалдан байқаймыз: *Балалардың көбінің киім-кешегі алым-жұлым, жыртық-тесік, шарық-шоқайларынан не өкиесі, не башилары көрініп жүреді* («Жабайы алма» повесінен).

Бапайдың кемпірі шалы екеуіне гана май бөктіріп, талқан шылайды да, «сенің тісің бар гой» деп Аянның алдына бір уыс қуырган бидайды төгеді. Міне, Аянның кешкі қорегі осы («Жусан иісі» әңгімесінен).

«Жылмаңдар, балапандарым, апаларың қазір келеді» деп бізді жұбаттың. Біздің қарнымыздың ашқанын айтып шуылдастып, онан әрмен жыладық. Жүріңдер деп сен бізді өз үйіңе ертіп апардың. Жарты таба нанды алып бізге бөліп бердің де, өзің біздің қомағайланған асқан түрімізге қарап, әуелі күлдің, онан соң қабажың түйіліп, мұңайып отырып қалдың. **«Балапандарым-ай, седерді де шулатты-ау соғыс деген қу пәле»** дедің («Жеңеше» әңгімесінен).

Автор қолданған алым-жұлым, жыртық-тесік, бір уыс бидай, соғыс деген қу пәле фреймдері арқылы бейнелеп, ғалам бейнесінің автордың когнитивтік санасындағы үзігін, аялық білім қорын анықтауға мүмкіндік береді.

Қоғамда болып жатқан өзгерістер сол қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың санасында, таным-тусінігінде берік орын алып қалады. Сол жылдардағы сұрапыл соғыс С.Мұратбеков шығармаларындағы ауыл балаларының санасында өз таңбасын қалдырған. Мысалы:

Арам шөптер астықтан ғөрі бүктеу өсіп кетіпти: алабота, сасыр қурай, сиырқұйрықтар мен мұндалап анадаідан көрініп тұрады, орақты қылышша сермен қыып түсіреміз де мәз боламыз: өзіміз ұрыс даласындағы батырлармыз да, арам шөптер – фашистер («Жабайы алма» повесінен).

Сойтін, бір кунге арқамыз босап, демалыс алып, көшенің ортасында ойынга кірістік: доп қудық, асық ойнадық, одан екіге болініп, қызылдар мен ақтар бол соғыстық («Жабайы алма» повесінен).

Жоғарыдағы мысалдарда тілдік бірліктер метафораланып, соғыс концептісінің түрлі қырын көрсетіп тұр.

Әкелерін бір көруге, иығына асылып еркелеуге зар болған балалар оған кінәлі Гитлер және балалардың түсінігінде ол «жауыздықтың», «қатыгездіктің» бейнесіне айналғанын мына мысалдан байқаймыз:

Сауықсан, қарга аттас бұрын әуелі нысана көзден жаттығын алмақ болып клубтың есігіне қарай күйемен Гитлердің суретін салып, соны көзден атып ойнауга кіріскеңбіз. Клубтың арт жағынан тор жоргасымен ентелетіп Байдалы шал шыға келгенде, атыр-топыр қаша жөнелдік («Жабайы алма» повесінен).

Корыта келгенде, С.Мұратбековтің бірнеше шығармасына алғаш рет концептуалды талдау жүргізуді мақсат тұттық. Жазушының әңгіме-повестеріндегі «соғыс» концептісінің аясы, «соғыс – өлім», «соғыс – қайғы-қасірет», «соғыс – өмір уы, тағдыр», «соғыс – сағыныш, арман», «соғыс – жоқшылық, кедейлік» когнитивтік құрылымы анықталды. Жазушы шығармаларындағы «соғыс» ұғымына қатысты «қаралы қағаз», «қу соғыс», «фашист» тәрізді лексемалар символдық мән иеле-ніп, соғыс концептісін сипаттайтыны айқындалды. Жазушы қоғамдағы түрлі шайқастар (соғыстар) адамзат баласының санасына өз таңбасын қалдырып отыратынын оқырманына жеткізе білді.

ӘДЕБІЕТ

- [1] <http://mtdi.kz/tusindirme-sozdik>
- [2] Касенов Е.С. Тілдің қатысымдық және танымдық табигаты. – Алматы, 2013. – 248 б.
- [3] Шаңбай Т. Ұғым мәдениеті. – Алматы: Раритет, 2009. – 352 б.
- [4] Мұратбеков С. Таңдамалы шүгірмалар жинағы. 1–2-т. – Алматы: Қазығұрт, 2003.

REFERENCES

- [1] <http://mtdi.kz/tusindirme-sozdik>
- [2] Kasenov E.S. Tildin katysumdik zhane tanimdik tabigaty. Almaty, 2013. 248 b.
- [3] Shanbai T. Ygym madeniety. Almaty, 2009. 352 b.
- [4] Myratbekov S. Tandamalu shugarmalar zhinagu. 1–2 t. Almaty: Kazigurt, 2003.

КОГНИТИВНЫЕ МОДЕЛИ КОНЦЕПТА «ВОЙНА» НА РАССКАЗАХ-ПОВЕСТЯХ С. МУРАТБЕКОВА

К. Б. Сарбасова, Т. Б. Кульнитаева

Жетысуский государственный университет им. И. Джансугурова, Талдыкорган, Казахстан

Ключевые слова: концепт, познание, война, модель, фрейм, языковая единица, концептуальная структура, лексема, логическая информация, понятие.

Аннотация. В статье делается попытка концептуального анализа некоторых произведений С. Муратбекова. Утверждается, что концепт «война» – это сложная структура. В рассказах и повестях С. Муратбекова были определены следующие когнитивные модели концепта «война»: «война – смерть», «война – страдание», «война – жизненный яд, судьба», «война – ностальгия, мечта», «война – бедность».

В представлении концепта «война» автор успешно использует такие языковые единицы, как эпитет, метафора, фразеологизм. В произведениях писателя для характеристики концепта «война» символическое значение имеют лексемы: «похоронка (траурная бумага)», «проклятая война», «фашист». Установлено, что в системе концептов писателя содержание концепта «война» изучается с разных сторон. Рассмотрено, что через рассказы-повести писателя можно познать внутреннюю структуру концепта «война», имеющего познавательное и национальное значение.

Определение структуры концепта «война» в произведениях писателя, изучение рассматриваемого концепта с позновательной стороны, знакомство с жизнью, миром, взглядами писателя позволяет познать его концептуальную картину мира.

Поступила 17.03.2016 г.